

HƏMKARLAR İTTİFAQI HƏRƏKATI VƏ SOSIAL TƏRƏFDAŞLIQ BÖLMƏSİ

UOT – 316

Vəkil Həsənov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, t.ü.e.d.

AZƏRBAYCAN HƏMKARLAR İTTİFAQLARI: TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Azərbaycan həmkarlar ittifaqları XX əsrin əvvəllərindən yaranmağa başlamışdır. Ən böyük həmkarlar təşkilatı neft sənayesi fəhlələrini əhatə edirdi. Həmkarlar ittifaqlarının vahid təşkilatda birləşməsi 1920-ci ildə baş vermişdir. Azərbaycan həmkarlar ittifaqları təşkilatı cəhətdən formalaşmış və onlar sovet cəmiyyətinin həyatında mühüm rol oynamışlar. Lakin sovet dövründə həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətində nöqsanlara da yol verilmişdir. XX əsrin 20-30-cu illərində həmkarlar ittifaqlarının rəhbərliyində qeyri-azərbaycanlılar üstünlük təşkil edirdilər. Həmkarlar ittifaqlarının rəhbərliyində kadr dəyişiklikləri geniş şərh olunmuşdur. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranması ilə həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətində əsaslı dönüş yarandı.

Azərbaycanda fəhlə sinfinin ən kütləvi təşkilatlarından olan ilk həmkarlar ittifaqları Rusiyada baş vermiş 1905-1907-ci illər burjuva demokratik inqilabı dövründə yaranmışdır. Rusiya imperiyasının müxtəlif sənaye şəhərlərində olduğu kimi 1905-ci ildə Bakıda da ilk həmkarlar təşkilatları meydana gəldi. 1905-ci il oktyabrın 17-də Bakıda konka (at-dəmir yolu) fəhlə və qulluqçularının həmkarlar ittifaqı fəaliyyətə başladı. Həmin ilin noyabrında mətbəə işçiləri həmkarlar ittifaqının əsası qoyuldu. 1905-ci ildə mühəndis və texniklərin, həkimlərin, müəllimlərin, vəkillərin həmkarlar ittifaqları yarandı. Bu dövrdə kontor qulluqçuları, şəhər, mədən qulluqçuları, ticarət gəmiçiliyi qulluqçularının xırda həmkarlar ittifaqları da mövcud idi [1, s.32-33].

Azərbaycanda həmkarlar hərəkatının tarixində ittifaqlararası birliyin təşkili mühüm mərhələ hesab edilir. 1905-ci ilin sonunda Bakıda “İttifaqların ittifaqı bürosu” yaradılmışdı [2, s.11]. Bu, 1905-1907-ci illər inqilabı gedişində meydana gəlmiş həmkarlar ittifaqlarının birləşdirilməsi məqsədilə göstərilmiş ilk cəhd idi. 1906-cı ildə də ayrı-ayrı həmkarlar ittifaqlarının yaradılması prosesi davam edirdi. 1906-cı ilin yanvar-fevral aylarında Bakı şəhəri və onun rayonlarının kontor qulluqçularının həmkarlar ittifaqı və gəmi mexaniklərinin cəmiyyəti fəaliyyətə başladı. Çar hökuməti 1906-cı il martın 4-də həmkarlar ittifaqları haqqında xüsusi qanun – “Ticarət və sənaye müəssisələrində çalışan şəxslər və ya bu müəssisələrin sahibləri üçün təsis edilmiş həmkarlar cəmiyyətləri haqqında müvəqqəti qayda” qəbul etmişdi. Bu qanun həmkarlar ittifaqları və cəmiyyətlərə, onların nizamnamələri müəssisə rəhbərliyi tərəfindən qeydiyyatla alınmaq şərtilə, legal fəaliyyət göstərmək hüququ verirdi. Çar hökuməti bu qanunun vasitəsilə fəhlələri mülkiyyətə qarşı mübarizədən yayındırmağa, həmkarlar ittifaqlarını bolşeviklərin təsirindən çıxarmağa, onların fəaliyyətini adi qarşıqlıqly yardım cəmiyyətlərinin dar çərçivəsi ilə məhdudlaşdırmağa ümid edirdi. Qanun zəhmətkeşlərin bir çox kateqoriyalarına - dəmiryolçular, kənd təsərrüfatı fəhlələri, bank qulluqçuları və b. həmkarlar ittifaqlarında birləşməyi qadağan edirdi [3, s.17].

Neft sənayesi fəhlələrinin vahid ittifaqda birləşdirilməsinə daha çox diqqət verilirdi. Azərbaycanda ilk güclü həmkarlar təşkilatı 1906-cı ildə yaradılmış Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqı olmuşdur. Bu həmkarlar ittifaqının yaradılmasını asanlaşdıran cəhətlərdən biri ondan ibarət idi ki, ittifaq yarananadək sənaye müəssisələrində seçkili zavod və mədən fəhlə komissiyaları fəaliyyət göstərirdi və bu komissiyalar fəhlələri həmkarlar ittifaqlarına cəlb etmək üçün fəal iş aparırdılar.

1906-cı il avqustun 18-də Balaxanı fəhlələrinin təşəbbüs qrupu Bakı şəhəri və onun rayonlarının neft sənayesi fəhlələrinin həmkarlar cəmiyyətinin yaradılması barədə nizamnamə və təqdimatla Bakı şəhəri general qubernatoruna müraciət etdi.

1906-cı ilin oktyabrında Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqının təsis iclası keçirildi. Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqının Nizamnaməsinin birinci paragrafında cəmiyyətin üzvlüyünə ancaq fəhlələrin daxil ola bilməsi, Nizamnamənin qeydlərində isə sahibkarlar və mədən-zavod idarəçiliyinin üzvlərinin cəmiyyətin üzvləri sırasına daxil edilə bilməməsi qeyd olunmuşdu. Həmkarlar ittifaqı istehsalat prinsipi üzrə qurulurdu. Onun üzvü milliyyətindən və ixtisasından asılı olmayaraq ittifaqa daxil olarkən 50 qəpik məbləğində üzvlük haqqı ödəyən və bundan əlavə hər ay cəmiyyətin xeyrinə əmək haqqının 2 faizini keçirən hər bir neftçi-fəhlə ola bilərdi. 1908-ci ildən aylıq üzvlük haqqı 2%-dən 1%-ə endirilmişdi. Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqının faktiki fəaliyyətə başlaması tarixi 1906-cı il oktyabrın 1-nə aid edilir [3, s.18-19].

1906-cı ilin noyabrında Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqının 12 nəfərdən ibarət idarə heyəti seçilmişdi. İdarə heyətinə V.F.Tronov - ittifaqın 1906-cı ilin noyabrından 1908-ci ilin oktyabrınadək ilk sədri, M.Məmmədyarov, S.Yaqubov, S.Kandelaki, Y.Lunkin, A.Çaparidze (ittifaqın katibi), Qneuşev, Kuznetsov, Q.Qluxov, H.Sultanov, Əmir Aslan Süleymanov, Məmməd Həsən Adıgözəlov daxil idilər. Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqı ilə yanaşı Bakıda bu dövrdə Mexaniki istehsal fəhlələri, neft çıxarılması işçiləri, Dənizçilər, Celonkaçılar, Qazanxana işçiləri, mətbəə fəhlələri həmkarlar ittifaqları da fəaliyyət göstərirdi. Ümumiyyətlə, 1906-cı ilin sonlarında Bakıda 18-20 həmkarlar ittifaqı var idi. Qısa müddət ərzində Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqı ən populyar və kütləvi təşkilata çevrildi. Əgər 1906-cı ilin oktyabrında ittifaqın 225 nəfər üzvü var idisə, artıq 1907-ci ilin sonunda onların sayı 6 min nəfərdən çox idi. Birinci il Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqı yalnız Balaxanıda fəaliyyət göstərirdisə, sonrakı illərdə onun fəaliyyəti digər fəhlə royonlarına da yayıldı. İttifaqın Bibi-Heybətdə, Qara və Ağ şəhərlərdə, Suraxanıda da şöbələri açılmışdı. İttifaqın Mərkəzi idarə heyəti isə Balaxanıda yerləşirdi [3, s.19].

Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqı 1907-ci ilin avqustunda özünün mətbu orqanı olan “Qudok” qəzetini buraxmağa başladı. Bu qəzetin cəmi 37 nömrəsi buraxılmışdı. 1908-ci ilin avqustunda isə İttifaq “Bakinski raboçi” qəzetini buraxmağa başladı [4].

1908-ci ilin oktyabrında Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqının sədri M.M.Varnaçev, katib isə V.F.Yefimov seçildi.

1909-cu ilin əvvəllərində inqilabi hadisələrin zəifləməsi ilə əlaqədar Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqının fəaliyyətində də durğunluq əmələ gəlir, ittifaq üzvlərinin sayı azalır.

Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqı ilə yanaşı digər sənaye sahələri fəhlələrini birləşdirən həmkarlar təşkilatları da yaranırdı. 1908-ci ildə kontor, zavod və mədən qulluqçuları həmkarlar ittifaqları, eyni zamanda ağac emalı fəhlələri həmkarlar ittifaqı yaranmışdı [1, s.45].

Bu dövrdə Azərbaycanın qəzalarında da həmkarlar təşkilatları fəaliyyət göstərirdi. 1910-cu ildə Astarada dəniz və sahil fəhlələrinin, Lənkəran qəzasında isə balıq tutanların həmkarlar təşkilatları yarandı [1, s.48].

1911-ci ilin aprelində Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqı öz fəaliyyətini yenidən canlandırmağa cəhd göstərdi. İttifaqın ümumi iclasında yeni idarə heyəti seçildi, F.P.Trofimov İttifaqın sədri, A.İ.Doqadov isə katib seçildilər.

1912-ci ilin martında Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqı yeni adla – “Neft sənayesi və ona köməkçi istehsal sahələrinin fəhlələrinin həmkarlar cəmiyyəti” - öz fəaliyyətini bərpa edir. Bu ittifaq 1914-cü ilin fevralına qədər fəaliyyət göstərə bilir. 1915-ci ildə nəşriyyatçılar, dərziilər və ticarət - sənaye qulluqçularının həmkarlar ittifaqları fəaliyyətə başlayır.

Birinci dünya müharibəsinin başlanması ilə ictimai həyatın bütün sahələrində olduğu kimi həmkarlar təşkilatlarının fəaliyyətində də durğunluq müşahidə edilir.

1917-ci il Fevral burjuva demokratik inqilabının qələbəsiindən sonra həmkarlar təşkilatlarının fəaliyyətində yenidən canlanma başlandı. 1917-ci ilin mayında Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar

ittifaqının təsis iclası keçirildi. İclasda ittifaqın sədri İ.T.Fioletov seçildi. Bu dövrdə artıq ittifaqın üzvlərinin sayı 4 min nəfərdən çox idi [5, s.92].

Neft sənayesi fəhlələrini həmkarlar ittifaqının fəaliyyət dairəsinə daha geniş cəlb etmək məqsədilə ittifaqın rayon şöbələrinin yaradılmasına xüsusi diqqət verilirdi. Neft mədən və müəssisələrini əhatə edən bütün ərazi 10 rayona bölünmüşdü. Neft sənayesi və ona köməkçi istehsalat sahələri fəhlələrinin Bibi-Heybət, Qara şəhər, Sabunçu, Balaxanı, Suraxanı, Binəqədi və digər rayon şöbələrinin yaradılması qərara alındı [6]. İttifaqın rayon şöbələrinin yaradılması onun üzvlərinin sayının artmasına müsbət təsir göstərdi. 1917-ci ilin sonunda Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqı üzvlərinin sayı 30 min nəfərə çatırdı [7, s.7].

Ayrı-ayrı xırda həmkarlar təşkilatlarının vahid ittifaqda birləşdirilməsi həmkarlar hərəkatının inkişafında yeni mərhələ oldu. Bakının bir çox həmkarlar ittifaqlarının nümayəndələri - neftçilər, taxtapuşçular və rəngsazlar, metalçılar, mətbəə işçiləri, kontor işçiləri, əczaçılar, elektriklər və b. oxşar ittifaqların birliyi uğrunda çıxış edirdilər. 1917-ci ilin ortalarında taxtapuşçular, rəngsazlar və rəssamlar həmkarlar ittifaqının, həmçinin taxtapuşçular və tənəkəçilər həmkarlar ittifaqının idarə heyətləri inşaat fəhlələri həmkarlar ittifaqında birləşmək haqqında qərar qəbul etdilər. Bu həmkarlar ittifaqına digər inşaatçı fəhlələri də (bənnalar, dülğərlər, süvaqçılar) cəlb etmək nəzərdə tutulmuşdu. 1917-ci ilin sentyabrında bənnalar ittifaqı, tikinti işlərində çalışanların digər ittifaqları kimi vahid inşaatçı fəhlələr həmkarlar ittifaqına daxil oldular [8].

1917-ci il noyabrın 10-da Xəzər ticarət donanmasının gəmi sürücüləri və mexaniklərinin həmkarlar ittifaqı və dənizçilər ittifaqı “Ümumrusiya ticarət donanması dənizçiləri və çay nəqliyyatı işçiləri ittifaqının Xəzər şöbəsi” adı altında vahid həmkarlar ittifaqında birləşdilər [7, s.8].

Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqının təşkili ilə eyni vaxtda Bakıda mədən və zavod rayonları qulluqçuları həmkarlar ittifaqı yaradıldı. Fevral inqilabından sonra dənizçilər, metalçılar, dəmiryolçular, yükdaşıyanlar, inşaatçılar, mətbəə işçiləri, dəri emalçılar, ağac emalçılar, tütüncülər və b. da həmkarlar ittifaqlarında birləşməyə başlamışlar. 1917-ci ilin sonunda Bakıda 80 min nəfərədək üzvü olan bərpa edilmiş və yeni yaradılan 40 həmkarlar ittifaqı var idi [9, s.202].

Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqı öz fəaliyyətinin başlanğıcından neft sənayesində çalışan bütün əməkçilərin, ilk növbədə isə neft sənayesi qulluqçularının həmkarlar ittifaqı ilə əhatə olunmasına nail olmağa çalışırdı. Ancaq 1917-ci ildə bu iki ittifaqı birləşdirmək mümkün olmadı.

Fevral burjuva-demokratik inqilabının qələbəindən sonra Azərbaycanda ayrı-ayrı həmkarlar təşkilatlarının yaradılması ilə yanaşı mədən-zavod komitələrinin təşkili prosesi də gedirdi. 1917-ci ilin aprel - may aylarında Bibi-Heybət, Balaxanı, Ramana və Zabratın neftçixarma sahələrinin fəhlələri mədən komitələri yaratmışdılar.

Beləliklə, Fevral burjuva-demokratik inqilabının qələbəindən sonra Bakıda xeyli sayda həmkarlar təşkilatları, mədən-zavod və fabrik komitələri meydana gəlmişdi.

1918-ci ilin əvvəllərində Bakıda bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə əlaqədar olaraq onların təsiri altında olan həmkarlar təşkilatlarının da fəaliyyəti genişlənir. Bolşeviklərin təklifi ilə mədən-zavod komitələrinin yaratdıqları xüsusi nəzarət komissiyaları istehsalat üzərində ardıcıl olaraq nəzarət həyata keçirirdilər. 1918-ci ilin aprelində Bakı Xalq Komissarları Soveti hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra həmin ilin iyunun əvvəllərində həmkarlar ittifaqları şurasının yenidən seçkisi keçirildi və bolşeviklər bu şurada da üstünlüyü zorakı yolla öz əllərinə aldılar [9, s.214]. Həmkarlar təşkilatları faktiki olaraq Bakıdan neft, benzin və digər yanacaq növlərinin Sovet Rusiyasına daşınıb aparılmasında bolşeviklərin fəal yardımçıları oldular. 1918-ci ilin aprel-avqust ayları ərzində Bakıdan 80 mln. puddan çox neft və neft məhsulları qarət edilib aparılmışdı. Moskvanın toxuculuq sənayesi üçün Azərbaycandan pambıq daşıyırdı. 1918-ci ilin 11 iyununadək Moskvaya 153 min pud pambıq göndərilmişdi. Yalnız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə xalqın sərvətlərinin talan edilməsinin qarşısı alındı. Lakin Cümhuriyyət dövründə də həmkarlar təşkilatları, demək olar ki, bolşeviklərin təsiri altında idilər. Cümhuriyyət dövründə yaradılmış “Türk fəhlə konfransı”nda yalnız azərbaycanlı fəhlələr üstünlük təşkil edirdilər. Lakin Bakı fəhlələri içərisində qeyri-azərbaycanlılar üstünlük təşkil etdiyinə və onların da əksəriyyəti bolşeviklərin və menşeviklərin təsiri altın-

da olduğuna görə həmkarlar təşkilatları da faktiki olaraq bolşeviklərin siyasi xəttini müdafiə edirdi. 1919-cu ilin mayında bolşeviklər onların təsiri altında olan həmkarlar təşkilatlarını “Bakı şəhəri və onun rayonlarının neft və metal sənayesi və onlara köməkçi sahələrin işçilərinin Birləşmiş ittifaqı”nda birləşdirməyə nail oldular. Balaxanı, Suraxanı, Bibi-Heybət və Fabrik-zavod rayonunda bu ittifaqın rayon idarə heyətləri var idi. Birləşmiş ittifaqda neft sənayesi fəhlələri, metalçılar, mədən-zavod qulluqçuları, inşaat fəhlələri və ağac emalçıları həmkarlar ittifaqları birləşmişdilər. Faktiki olaraq həmkarlar təşkilatları bolşeviklərlə birləşərək Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması uğrunda mübarizə aparırdılar [1, s.135-136]. 1918-1920-ci illərdə bolşeviklərin yaratdıqları həmkarlar ittifaqları könüllülük prinsiplərindən uzaq idi və onların fəaliyyəti daha çox Məsavət hökumətini devirmək vəzifəsinə tabe etdirildiyindən sırf siyasi xarakter daşıyırdı. Bolşevik liderləri iqtisadi böhranın törətdiyi hərc-mərclikdən istifadə edərək kütlələri inandırmağa çalışırdılar ki, onların təşəbbüsü ilə yaradılmış fabrik-zavod və yerli komitələr “geniş kütlələrin” əsl mənafeələrini qoruyur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə hökumətin yaratmağa cəhd göstərdiyi həmkarlar ittifaqlarına qarşı bolşeviklərin mübarizəsi çox kəskin və amansız xarakter almışdı. Ən faciəli hal bu idi ki, bolşeviklər məhz milli həmkarlar ittifaqlarının yaradılmasına maneçilik törədirdilər. Sovet dövründə repressiya qurbanı olmuş bəzi bolşevik liderləri iftixar hissi ilə yazırdılar ki, “bolşeviklərin işi onunla nəticələnmişdi ki, azərbaycanlı fəhlələr Məsavət həmkarlar ittifaqlarına daxil olmaqdan imtina etmişdilər”. AXC-nin iqtisadi islahatlarına mane olan 28 yerli həmkarlar ittifaqı təşkilatları “fəaliyyət” göstərirdi [10, s.24-25]. Bolşeviklər 1919-cu il aprelin 27-də Bakıda Zaqafqaziya, Dağıstan və Zakaspi həmkarlar ittifaqlarının qurultayını keçirməyə nail olmuşdular. Qurultayda iştirak edən 148 nümayəndənin 116 nəfəri Azərbaycan həmkarlar ittifaqlarının təmsilçiləri idi. Bu, Azərbaycan həmkarlar ittifaqları içərisində bolşeviklərin təsirinin daha güclü olduğunu göstərirdi. Qurultayda qəbul edilmiş qətnamədə göstərilirdi ki, həmkarlar ittifaqlarının qarşısında duran əsas vəzifə proletariat diktaturası və sovet hakimiyyəti uğrunda siyasi mübarizədir. Qurultayın qəbul etdiyi qətnamədə açıq şəkildə yazılmışdı: “Zaqafqaziya, Zakaspi və Dağıstanın birləşdirilməsi yalnız göstərilən əyalətlərdə sovet hakimiyyətinin qurulması və onların Rusiya Sovet Sosialist Respublikası ilə birləşməsi yolu ilə mümkündür” [11, s.137-143]. Bu qurultayda Azərbaycan həmkarlar ittifaqları tamamilə bolşeviklərin platformasına keçdilər. Bu dövrdən başlayaraq bolşeviklərin təsiri altında olan Azərbaycan həmkarlar ittifaqları bolşeviklərin Rusiyaya qovuşmaq siyasətində alət rolunu oynamağa başladılar. Bolşeviklər həmkarlar ittifaqlarından öz ideyalarını kütlələrin beyninə yeritmək üçün leqal kütləvi tribuna kimi istifadə edir, onların əsl sosial təyinatından uzaqlaşaraq Kommunist partiyasının əlində alətə çevrilməsinə nail olurdular.

1919-cu ilin avqustundan ayrı-ayrı həmkarlar təşkilatlarında və həmkarlar ittifaqlarının Bakı şurasında bolşeviklərin təsiri daha güclənmişdi. Həmkarlar ittifaqlarının Bakı şurasının sədri neftçi fəhlə İ.M.Konuşkin seçilmiş, bolşeviklər D.X.Bünyadzadə və Z.D.Dadaşov isə Şuranın tərkibinə daxil olmuşdular.

Həmkarlar təşkilatlarında bolşeviklərin təsirinin güclənməsi onların öz əsl təyinatından uzaqlaşaraq siyasi proseslərə qoşulmasına gətirib çıxardı. Aprel çevrilişindən sonra kommunistlərin Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə əlaqədar olaraq həmkarlar təşkilatları yeni yaranmış sovet cəmiyyətində aparıcı və kütləvi təşkilatlardan birinə çevrildilər.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanın tarixində əsaslı siyasi dəyişiklik baş verdi. Sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi nəticəsində Azərbaycanda müstəqil respublika süqut etdi və yeni bir rejimin - Sovet hakimiyyətinin əsası qoyuldu. Yeni yaranmış proletariat diktaturasının hakimiyyəti dövründə siyasi sistem də dəyişdirildi. Bu sistemdə əvvəlki cəmiyyətdə əzilən sinif olan fəhlələr hakim qüvvəyə çevrildilər. Ona görə də fəhlələrin üstünlük təşkil etdikləri ictimai təşkilatların da yeni cəmiyyətdə rolu dəyişildi. Ən kütləvi təşkilatlardan biri olan həmkarlar ittifaqlarının təşkilati quruluşunda yeni şəraitə uyğun olaraq dəyişikliklər edildi.

Azərbaycanda sovet həmkarlar ittifaqlarının yaradılmasına 1920-ci ilin mayında başlandı. Bu proses o dövrdə çətin şəraitdə gedirdi, çünki Kommunist partiyası sıralarında bir qrup adamlar sovet cəmiyyətində həmkarlar ittifaqlarının lüzumsuzluğunu iddia edirdilər. 1920-ci ilin mayında Mədən-

çilər, Kimyaçılar, Metalçılar və Elektriklər, İnşaatçılar, Ağac emalçıları həmkarlar ittifaqları yaradıldı. Tibb-sanitariya işçiləri həmkarlar ittifaqına isə həkimlər, əczaçılar, feldşerlər, tibb bacıları, xəstəxana və lazaret xidmətçilərini birləşdirən xırda ittifaqlar daxil edildi. Orta və ali tədris müəssisələrinin müəllimləri, uşaq bağçalarının əməkdaşları Maarif və sosialist mədəniyyəti işçiləri həmkarlar ittifaqında birləşdilər. 1920-ci il iyunun 5-də isə həmkarlar ittifaqlarının təşkilati cəhətdən yenidən qurulması nəticəsində 24 həmkarlar ittifaqı yaradıldı [12; 13]. Azərbaycan həmkarlar ittifaqları Ümumrusiya həmkarlar ittifaqları Mərkəzi Şurasının (ÜRHMŞ) müəyyən etdiyi sxemə uyğun olaraq istehsalat prinsipi üzrə yaradılırdı. İlk dövrdə Azərbaycanda Sovet Rusiyasının həmkarlar ittifaqlarının müvafiq respublika şöbələri təşkil edilmişdi. 1920-ci il iyunun 30-da keçirilən həmkarlar ittifaqlarının birinci Ümumbakı konfransında onların vahid təşkilat şəklində birləşməsi prosesi başa çatdı. Konfransda vahid respublika mərkəzi həmkarlar ittifaqları orqanı olan Azərbaycan həmkarlar ittifaqları şurası - AHİŞ yaradıldı. Azərbaycanın qəzalarında isə həmkarlar ittifaqlarının qəza şöbələrini və onları birləşdirən orqanlar - qəza büroları yaratmaq barədə qərar qəbul edildi. AK(b)P MK və BK-nın göstərişi əsasında AHİŞ-in rəyasət heyətinə İ.İ. Anaşkin, B.D. Ağayev, Z. Dadaşov, İ.M. Konuşkin, Qausman, A.İ. Mikoyan, L.İ. Mirzoyan, M.E. Sapunov və A.A. Nikişin seçildilər [11, s.164].

AHİŞ-in yaranmasının ilk günündən onun təşkilində ciddi nöqsanlara yol verilmişdi. Göründüyü kimi, AHİŞ-in rəyasət heyətinin üzvü olan 9 nəfərdən yalnız 2 nəfəri azərbaycanlı idi. AHİŞ-in sədri isə Azərbaycan xalqının qatı düşməni, daşnak A.İ. Mikoyan təyin edilmişdi.

1920-ci ilin 29 avqust - 6 sentyabrda keçirilən Azərbaycan həmkarlar ittifaqlarının birinci qurultayında seçilən rəyasət heyəti üzvlərinin tərkibi də o dövrdə milli ayrı-seçkiliyin açıq nümunəsi idi. Qurultayda rəyasət heyətinə 7 üzv: L.İ. Mirzoyan, M.E. Sapunov, İ.M. Konuşkin, Z. Dadaşov, A.A. Nikişin, Ə. Xanbudaqov, A.E. Çurayev və 2 namizəd - R. İzmaylov və Mikadze seçilmişdilər [14, s.5]. AHİŞ-in sədri M.E. Sapunov oldu. Göründüyü kimi AHİŞ-in rəyasət heyətinə seçilənlərin əksəriyyəti başqa millətlərin nümayəndələri idi. Bu, həmin dövrdə yeridilən məqsədyönlü milli ayrışdırıcılıq siyasətinin nəticəsi idi.

Azərbaycan həmkarlar ittifaqlarının II qurultayında (1921-ci il, 1-11 iyul) seçilən rəyasət heyəti üzvləri və namizədlərin əksəriyyəti də qeyri azərbaycanlılar idi [15, s.101-102]. 1921-ci il iyunun 11-də AHİŞ-in plenumunda L. Mirzoyan AHİŞ-in sədri təyin edildi.

AHİŞ-in mərkəzi aparatında məsul vəzifə tutanların hamısı başqa millətlərin nümayəndələri idi. 1921-ci ildə Xalq Əmək komissarı A. Çurayev, AHİŞ-in Mədəniyyət şöbəsinin müdiri V. Kaspárov, Statistika şöbəsinin müdiri B. Quxman, İnformasiya şöbəsinin müdiri M. Danilov, İqtisadi şöbənin müdiri E. Şeftel, Təşkilat şöbəsinin məsul katibləri Rayxlin və L. Frik, Tarif-iqtisadi şöbəsinin müdiri T.A. İvanov, Əməyin normalaşdırılması şöbəsinin müdiri İ.M. Konuşkin idi [16]. AHİŞ-in idarə aparatının bu cür tərkibi təkcə azərbaycanlı kadrların çatışmazlığının nəticəsi deyil, milli ayrı-seçkiliyin bariz nümunəsi idi.

Azərbaycanda ilk həmkarlar təşkilatları Sovet Rusiyasının həmkarlar ittifaqlarının nizamnamələri əsasında yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmadan yaradılırdı. Azərbaycanın qəzalarında isə həmkarlar ittifaqlarının qəza şöbələri və onları birləşdirən qəza bürosu yaradılmışdı. Qəzalarda da həmkarlar ittifaqlarının təşkili zamanı ciddi əyintilərə yol verilmişdi. 1920-ci ilin sonunda Azərbaycanda 22 həmkarlar ittifaqı fəaliyyət göstərirdi. 1921-ci ilin aprelində isə Azərbaycanda həmkarlar ittifaqlarının 8 qəza bürosu, 2 rayon bürosu (Gəncə və Şuşa) və 20-dək katiblik var idi [11, s.169]. Şuşa rayon bürosu bütün Qarabağa, Gəncə bürosu isə Şamaxor və Qazax qəzalarına xidmət göstərməli idilər. Həmkarlar ittifaqları katiblikləri qəzaların ucaqlarında yerləşən ittifaq üzvlərinə xidmət göstərmək məqsədilə yaradılmışdı. 1920-ci ilin sentyabrından 1921-ci ilin martınadək keçən müddətdə bütün qəzalarda həmkarlar ittifaqlarının qəza qurultayları keçirilmişdi. 1921-ci il dekabrın 4-də isə Naxçıvan həmkarlar ittifaqlarının diyar bürosu yaradıldı [17, s.3].

1921-ci ilin əvvəllərində Gəncədə 20 həmkarlar şöbəsi, 2 bölmə, 3 qəza katibliyi və 10 sahə katibliyi, Nuxada 14, Salyan qəzasında 16, Şamaxıda 12, Qubada 13, Lənkəranda 16, Göyçayda 9

həmkarlar təşkilatı var idi. Bütün respublika üzrə 175 həmkarlar təşkilatı fəaliyyət göstərirdi [15, s.24-25].

Azərbaycan SSR XKS 1922-ci il mayın 21-də AHİŞ-in təqdim etdiyi fabrik-zavod, mədən və yerli komitələr haqqında təlimatı təsdiq etdi. Təlimata əsasən qəzalarda həmkarlar ittifaqları büroları ləğv edilərək onların əvəzində AHİŞ-in səlahiyyətli müvəkkili təsisatı yaradıldı. 1924-cü il yanvarın 1-i üçün Azərbaycanda 346 həmkarlar ittifaqı müvəkkili fəaliyyət göstərirdi [10, s.34-35].

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində həmkarlar ittifaqlarının özü bir təşkilat kimi kütlələr içərisində populyar deyildi. Əhali bu təşkilatlara az maraq göstərirdi. Ona görə də əhali içərisində bu təşkilatları populyarlaşdırmaq məqsədilə kütləvi tədbirlər keçirmək vacib idi. 1921-ci ilin martında bu məqsədlə həmkarlar hərəkatı həftəsi adlanan birinci kütləvi kampaniya keçirilmişdi [15, s.21]. Kampaniyanın keçirilməsi ilə əlaqədar 1921-ci il fevralın 10-da “Bakinski raboçi” qəzetində AHİŞ-in bütün həmkarlar təşkilatlarına edilmiş müraciətində bu tədbirin vəzifəsi və əhəmiyyəti izah edilmişdi. Tədbirin əsas şüarı ittifaqlar vasitəsilə istehsalata yiyələnmək, vəzifəsi isə həmkarlar ittifaqlarının geniş fəhlə kütlələri içərisində nüfuzunu və təsirini yüksəltməkdən ibarət olmalı idi. Həmkarlar hərəkatına aid mühazirələr, səhnələşdirilmiş tamaşalar, bədii məhkəmələr, sərgilər, canlı və divar qəzetləri, ucadan qiraətlər və s. təşkil edilirdi. Vaxtaşırı keçirilən həmkarlar hərəkatına dair kütləvi tədbirlərdə həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə dair məlumat və təlimat xarakterli mühazirələr təşkil edilirdi. 1920-ci il və 1921-ci ilin birinci yarısında həmkarlar ittifaqlarında təşkilati məsələlərə həsr edilmiş 20 ümumi qəza qurultayı və konfransı, sahə həmkarlar ittifaqlarının 25 qurultayı və 3 respublika miqyaslı müşavirə keçirilmişdi [18, s.158-159]. 1921-ci ildə yeni iqtisadi siyasətə keçilməsi ilə əlaqədar həmkarlar ittifaqlarının təşkilati quruluşunda bəzi dəyişikliklər edildi. Mədən fəhlələri həmkarlar ittifaqlarının mərkəzi idarə heyətləri və rayon şöbələri formasında təşkilati quruluşu fəhlələrlə birbaşa əlaqə saxlamağa imkan vermirdi. Bu nöqsanı aradan qaldırmaq məqsədilə Mədən fəhlələri həmkarlar ittifaqlarının rayon şöbələri ləğv edilərək onların əvəzinə bütün rayonlarda birləşmiş həmkarlar komitələri, eyni zamanda qazma şöbələrinin birləşmiş həmkarlar komitələri təşkil edildi. Bu tədbirlər fəhlələrin həmkarlar ittifaqlarına cəlb edilməsində səmərəli rol oynasa da, azərbaycanlı fəhlələrin ittifaqlara, xüsusilə həmkarlar ittifaqları idarə heyətlərinə cəlb edilməsi işi son dərəcə acınacaqlı vəziyyətdə idi. AHİŞ aparatında işləyənlər Azərbaycan dilini bilmirdilər, kargüzərliq işləri rus dilində aparılırdı.

Həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətinə partiyanın nəzarəti gəldikcə güclənirdi. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanda həmkarlar ittifaqlarına partiya rəhbərliyi nümayəndələr mübadiləsi yolu ilə həyata keçirilirdi, yəni AHİŞ-in nümayəndəsi AK(b)P MK-ya və əksinə, MK-nın nümayəndəsi AHİŞ-ə daxil edilirdi. Sonrakı illərdə partiya həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətinə nəzarəti daha da gücləndirdi və bu işi, əsasən, həmkarlar təşkilatlarındakı kommunistlərdən ibarət fraksiyalar vasitəsilə həyata keçirirdi. Partiya həmkarlar təşkilatlarına zəhmətkeşləri təsərrüfat quruculuğuna cəlb etmək üçün özünün əsas ehtiyat qüvvəsi kimi baxırdı. AK(b)P-nin II qurultayının (1920-ci il, oktyabr) qətnaməsində deyilirdi: “həmkarlar ittifaqları fəhlə kütlələrinin geniş tərbiyə məktəbidir, partiya və dövlət yeni ictimai quruluşu yaratmaq üçün bütün yeni qüvvələri oradan götürür” [19, s.14]. 1921-ci ildə AK(b)P MK-nın həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətinə partiyanın rəhbərliyini tənzimləyən sərəncam xarakterli məktubu nəşr edildi. Bu sənəddə bütün partiya komitələrinə həmkarlar təşkilatları nəzdində partiya üzvləri və namizədlərindən ibarət kommunist fraksiyalarını təşkil etmək barədə göstəriş verilmişdi. Partiya komitələri bu fraksiyalar vasitəsilə həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətini istiqamətləndirməli, həmkarlar ittifaqlarında partiyanın baş xəttinin həyata keçirilməsinə nəzarət etməli idilər. Mərkəzi komitənin məktubunda açıq şəkildə bildirilirdi: “həmkarlar ittifaqlarının fraksiyaları - həmkarlar ittifaqlarının qəza büroları və yerli katibləri iki həftədə bir dəfədən az olmayaraq partiya komitələrinə həmkarlar ittifaqlarında işin vəziyyəti barədə məruzə etməlidirlər” [19, s.14]. Məktubda həmçinin partiya və həmkarlar təşkilatları nümayəndələrinin bu təşkilatların rəhbər orqanlarına qarşılıqlı daxil edilməsi qaydaları göstərilmişdi. Sərəncam xarakterli bu məktub partiya təşkilatlarının həmkarlar ittifaqları ilə qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyən ilk sənəd oldu. Məktubda ciddi şəkildə partiyanın qərarlarının həmkarlar ittifaqlarına məcburi qəbul etdiril-

məsinə yol verilməməsi, onlara ən kiçik himayə edilməsinin yol verilməzliyinin zəruriliyi barədə xəbərdarlıq edilirdi. Bu xəbərdarlığa baxmayaraq, Kommunist Partiyası məhz bu fraksiyalar vasitəsilə həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətinə nəzarət mexanizmini həyata keçirirdilər. Ona görə də həmkarlar təşkilatlarında kommunistlərdən ibarət fraksiyaların gücləndirilməsinə xüsusi diqqət verildi. AK (b) P-nin IV qurultayının qərarlarında (1922-ci il, fevral) həmkarlar təşkilatlarında müxtəlif təmayüllərin və səhvlərin baş verə biləcəyinin qarşısını almaq məqsədilə bu təşkilatlarda kommunistlərdən ibarət fraksiyaların gücləndirilməsinə diqqətin artırılması partiya komitələrindən tələb edilirdi. Qurultayın qərarında deyilirdi: “həmkarlar hərəkətinə fəvqəladə mühüm əhəmiyyət verərək və orada partiyanın daimi möhkəm rəhbərliyi olmadan təmayüllərin mümkünlüyünü nəzərə alaraq, keçmişdə heç bir siyasi partiyaya daxil olmamış ən sınammış və qocaman partiya üzvlərini rəhbər həmkarlar işinə göndərmək lazımdır. Həmkarlar ittifaqlarının idarə heyətlərinin katibləri üçün 5 ildən az olmayan, qəza həmkarlar bürosunun katibləri üçün isə iki il partiya stajı müəyyən edilsin” [20, s.76-77].

Partiyanın göstərişlərinə uyğun olaraq həmkarlar təşkilatlarının idarə heyətlərində kommunistlərin sayı ildən-ilə artırdı. Sovet sisteminin bütün mövcudluğu dövründə rəhbər orqanlara kommunistlərlə bitərəflərin seçilməsi təmin edilirdi. 1923-cü ildə zavod komitələri üzvlərinin 36%-ə qədəri kommunistlər idisə, 1924-cü ildə onların sayı 60%-ə çatmışdı [21, s.20]. 1926-cı il yanvarın 1-nə olan məlumata görə Azərbaycan həmkarlar ittifaqları idarə heyətlərinin 442 nəfər seçkili işçisinin 72,4%-i kommunist, 3,4%-i isə komsomolçu idi. Sosial mənşəyinə görə bu işçilərdən 257 nəfəri fəhlə, 178 nəfəri qulluqçu, 7 nəfəri isə kəndli idi [22, s.50]. Kommunist partiyası həmkarlar ittifaqlarında kommunist fraksiyalarının fəaliyyətinin gücləndirilməsinə daimi diqqət yetirirdi. AK(b)P MK-nın 1925-ci ilin sentyabrında keçirilmiş plenumunda qəbul edilmiş “AHİŞ-in işi haqqında” xüsusi qətnamədə deyilirdi: “kommunist özəklərinin fabrik-zavod komitələrini ən kiçik himayə etməsi hallarını aradan qaldırmaq lazımdır. Özəklər kommunistlərdən ibarət fraksiyalar vasitəsilə fabrik-zavod komitələrinin işinə rəhbərlik etməli və onu istiqamətləndirməlidirlər”. Qətnamədə fraksiyaların təşkilinə diqqətin artırılması tələb edilirdi: “yerlərdə fabrik-zavod komitələrinin fraksiyalarını formalaşdırmaq lazımdır. Harada ki, onlar yoxdur, təşkil olunmalıdır” [20, s.227].

Partiyanın həmkarlar ittifaqlarına nəzarəti getdikcə güclənirdi. Həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətində inzibatchılıq və bürokratik meyillər artırdı. Fəhlə kütlələri içərisində əməli iş aparmaq əvəzinə həmkarlar ittifaqları bəzən öz işlərini göstəriş və əmr vermək formasında qururdular. Bir sıra hallarda fabrik-zavod komitələrinin işinə rəhbərliyi partiya orqanları öz əllərinə alırdılar, bu isə bitərəf fəhlələrin həmkarlar təşkilatlarının işinə marağını azaldırdı. Fəhlələr həmkarlar təşkilatlarının iclaslarına həvəssiz gedirdilər və bunu onunla əsaslandırırıdılar ki, onsuz da kommunistlər bütün məsələləri iclasa qədər özləri həll etmişlər və müzakirə formal xarakter daşıyır. Bu cür hallar həmkarlar ittifaqlarının öz əsas vəzifəsindən uzaqlaşmasına, onların kütlələr içərisində tərbiyə işinə mənfi təsir göstərirdi. İnzibatchılığa meyl, işdə formalizm və yeknəsəklik, fəhlələrin mənafeyini müdafiə etmək əvəzinə müəssisə rəhbərliyinin mövqeyinin damıqsız müdafiə edilməsi və s. kimi hallar fəhlələrin öz həmkarlar ittifaqlarına inamını azaldır, onları aşağı həmkarlar orqanlarında fəal işdən uzaqlaşdırırdı.

Həmkarlar ittifaqlarının rəhbər orqanlarında azərbaycanlılar azlıq təşkil edirdilər. 1923-cü ilin iyulunda Azərbaycan həmkarlar ittifaqları idarə heyətlərinin 291 nəfər üzv və namizədindən cəmi 22,5%-i azərbaycanlı, 52,7%-i rus, 13%-i erməni, 11,8%-i isə başqa millətlərin nümayəndələri idi [23]. Bəzi həmkarlar ittifaqlarının aparatında isə bir nəfər də olsun azərbaycanlı yox idi.

1923-cü ildə fabrik-zavod həmkarlar komitələri üzvlərinin cəmi 25,4%-ni azərbaycanlılar, 74,6%-ni isə başqa millətlərin nümayəndələri təşkil edirdilər. Həmkarlar müvəkkillərinin cəmi 17,6%-i azərbaycanlı idi.

Azərbaycan həmkarlar ittifaqlarının idarə heyətlərində daimi işləyənlər içərisində vəziyyət daha acınacaqlı idi. 1922-ci ildə həmkarlar ittifaqları aparatında çalışan 244 nəfər həmkarlar işçisindən 116 nəfəri rus, 41 nəfəri erməni, 45 nəfəri yəhudi, 11 nəfəri başqa millətlərin nümayəndələri, cəmi 31 nəfəri və ya 12,7 %-i azərbaycanlı idi [23].

Kiçik həmkarlar təşkilatlarının birləşməsi nəticəsində həmkarlar ittifaqları idarə heyətlərinin statda olan məsul və texniki işçilərinin sayı 1922-ci ildə 244 nəfərdən 1924-cü ildə 237 nəfərə enmişdi [24, s.18]. 1926-cı il yanvarın 1-nə isə idarə heyətlərində 442 nəfər çalışırdı. Onlardan 257 nəfəri fəhlə, 178 nəfəri qulluqçu, 7 nəfəri kəndli idi [22, s.50]. Maraqlı cəhət burada idi ki, həmkarlar ittifaqlarının aşağı təşkilatlarında da azərbaycanlılar azlıq təşkil edirdilər. 1924-cü il yanvarın 1-nə Azərbaycanda həmkarlar ittifaqlarının 373 seçkili orqanlarında (fabrik-zavod yerli komitələrində) 1537 nəfər çalışırdı. Bundan əlavə 1133 təşkilatda 4807 nəfər müvəkkil və nümayəndə var idi. Fabrik-zavod komitələrində işləyənlərin 46%-i rus, 31%-i azərbaycanlı, 12,8%-i erməni, 10,2%-i başqa millətlərin nümayəndələri idi. Müvəkkil və nümayəndələrin tərkibində isə ruslar 43,9%, azərbaycanlılar 29,5%, ermənilər 15,5%, başqa millətlər 11,1% təşkil edirdi [24, s.20-21]. 1924-cü ilə müqayisədə 1926-cı ildə fabrik-zavod komitələri üzvlərinin tərkibində azərbaycanlıların sayının artması bütövlükdə həmkarlar ittifaqları üzvlərinin sıralarında azərbaycanlıların sayının xeyli artması, həmçinin həmkarlar ittifaqlarının təşkilati-kütləvi işinin güclənməsi ilə bağlı idi. Həmkarlar ittifaqları üzvləri tərkibində azərbaycanlılar 1924-cü ilin yanvarında 32,1% təşkil edirdisə, 1926-cı ilin yanvarında bu 39,1%-ə yüksəlmişdi. Buna baxmayaraq, həmkarlar ittifaqları üzvləri içərisində azərbaycanlılar başqa millətlərlə müqayisədə yenə də azlıqda qalırdılar.

1926-cı il yanvarın 1-də aşağı həmkarlar təşkilatlarında 18853 nəfər çalışırdı. Onlardan 5409 nəfəri fabrik-zavod komitələrinin üzvləri, 7222 nəfər müvəkkil və nümayəndə, fabrik-zavod yerli komitələrində komissiya üzvlərinin sayı 6222 nəfər idi [22, s.49].

1926-cı ildə fabrik zavod komitə üzvlərinin (5409 nəfər) 43,7%-i azərbaycanlı, 33,5%-i rus, 15,4%-i erməni, qalanları isə başqa millətlərin nümayəndələri idi [25, s.78]. Maraqlı cəhət budur ki, həmkarlar ittifaqlarının idarə aparatına azərbaycanlıların cəlb edilməsi məsələsi partiyanın bütün iclaslarında ardıcıl olaraq qaldırılsa da, vəziyyət, demək olar ki, dəyişilməz qalırdı. Həmkarlar ittifaqları işinin ən zəif həlqələrindən biri ittifaqların rəhbər orqanlarında azərbaycanlıların təmsil olunması və dil məsələsi idi. AK(b)P Bakı komitəsinin katibi R.Axundovun XII Ümumbakı partiya konfransındakı (1923-cü il, iyun) çıxışında bu məsələ ciddi şəkildə qaldırılmışdı: “İttifaq şöbələrində kifayət qədər türk və ya ən azı türkcə danışan işçilər olmadığına görə müsəlman fəhlələr öz həmkarlar ittifaqına müraciət edərkən çox vaxt lazım olan cavabı almırlar. Beləliklə, həmkarlar ittifaqları və türk fəhlələri arasında, buradan isə rus, erməni və türk fəhlələri arasında bir uçurum əmələ gəlir” [26, s.9].

Bu dövrdə həmkarlar ittifaqlarının təşkilati quruluşunda mövcud olan bu vəziyyət Mərkəzi hökumətin yeritdiyi siyasətlə bağlı idi. Təkcə həmkarlar təşkilatları aparatında deyil, partiya və sovet orqanlarında da vəziyyət belə idi. Sovet dövləti məqsədyönlü şəkildə Azərbaycanda partiya, sovet və dövlət orqanları aparatının ruslaşdırılması siyasətini yeridirdi.

1926-cı ilin yanvar-fevral aylarında bütün sahə həmkarlar ittifaqları üzrə qurultaylar keçirilmişdi [27, v.3]. Həmin ilin martında isə Azərbaycan həmkarlar ittifaqlarının V qurultayı keçirilmişdi. Qurultayda həmkarlar ittifaqlarının sıralarına fəhlə və qulluqçuların, o cümlədən həmkarlar ittifaqları aparatına azərbaycanlıların zəif cəlb edilməsi qeyd olunmuş, eyni zamanda fabrik-zavod və mədən komitələrinin səlahiyyət müddətinin 6 aydan bir ilədək artırılması qərara alınmışdı [28, s.1-6].

1926-cı il martın 10-da AHİŞ-in plenumunda 16 nəfər üzv və 5 namizəddən ibarət rəyasət heyəti seçilmişdi. Rəyasət heyətinin üzvlüyünə L.İ.Mirzoyan, S.A.Qutin, T.A.İvanov, H.B.Ağaverdiyev, R.A.İzmaylov, İ.Rəhimov, E.B.Şeftel, Z.A.Edelson, O.Ə.Zeynalov, P.Qasımov, İ.İ.Qodlevski, Y.Abdinov, B.Səfərov, E.Qriqoryan, N.D.Çeçetkin, N.Qolubev, namizədləyə Z.Pokopov, E.N.Mişina, F.V.Qodov, M.Seyidov, Y.Andreyev seçilmişdilər. Plenumda T.A.İvanov AHİŞ-in sədri, R.A.İzmaylov katibi, İ.Rəhimov təşkilat şöbə müdiri, Z.A.Edelson mədəniyyət şöbə müdiri, L.M.Frik AHİŞ-in məsul xəzinədarı, N.Qolubev Azərbaycan SSR Xalq Əmək komissarı, Y.Andreyev AHİŞ-in orqanı olan “Trud” qəzetinin redaktoru seçilmişdilər [29, v.7].

Göründüyü kimi, 20-ci illərin əvvəlləri ilə müqayisədə də AHİŞ-in mərkəzi aparatının işçilərinin milli tərkibində ələ ciddi bir dəyişiklik baş verməmişdi. 1923-cü il fevralın 10-da AHİŞ-in

sədri İ.M.Konuşkin seçilmişdi. O bu vəzifədə L.Mirzoyanı əvəz etmişdi. 1924-cü il martın 3-də İ.M.Konuşkini Seyidcəfər Yaqub oğlu Yaqubov (milliyyətcə tatar idi) əvəz etdi. 1924-cü il oktyabrın 28-də Timofey İvanov AHİŞ-in sədri oldu.

1928-ci il martın 21-28-də isə Azərbaycan həmkarlar ittifaqlarının VI qurultayı keçirildi. Qurultayda iştirak edən 450 nəfər nümayəndədən cəmi 196 nəfəri (43%) azərbaycanlı idi. Dövrün tələbinə uyğun olaraq qurultay nümayəndələrinin xeyli hissəsi - 122 nəfəri fəhlə idi. Qurultayda seçilmiş AHİŞ-in rəyasət heyətinə T.A.İvanov (AHİŞ-in sədri), İ.Rəhimov (məsul katib), İ.Q.Yarıqın (təşkilat şöbə müdiri), F.P.Sudik (tarif-iqtisadi şöbə müdiri), M.Şahbazov (mədəniyyət şöbəsinin müdiri), S.A.Qutin, O.Zeynalov, N.D.Çeçetkin, P.Qasimov, B.Səfərov, Y.Abdinov, İ.İ.Qodlevski, İ.E.Rıbakın, D.Kuznetsov, P.Balbasov, S.Badırov və Karamyan seçilmişdi. Qurultayda həmçinin V.A.Udalov Azərbaycan mühəndis və texniklər bürosunun sədri, N.C.Məmmədli isə proletar tələbələr bürosunun sədri seçilmişdi [30, v.528]. Həmkarlar ittifaqlarının VI qurultayında da seçilmiş rəyasət heyəti üzvlərinin və namizədlərin əksəriyyəti başqa millətlərin nümayəndələri idi.

AHİŞ-in 1928-ci ilin iyun plenumunda isə İ.Rəhimov AHİŞ-in sədri, İ.Q.Yarıqın isə məsul katib seçilmişdilər [31, s.35]. 1929-cu ilin avqustunda İsrəfil Rəhimovu Ovsəd Zeynalov əvəz etdi.

1929-cu ildə Azərbaycanda həmkarlar ittifaqları daxilində sağ və sol təmayülçülərə qarşı mübarizə pərdəsi altında həmkarlar ittifaqlarının tərkibində azərbaycanlıların sayının artırılmasını tələb edən adamlar həmkarlar işindən uzaqlaşdırıldılar. Sağ təmayülçü adlandırılanlar əslində həmkarlar aparatının azərbaycanlaşdırılmasını tələb edirdilər.

AHİŞ-in 1929-cu ilin 1-5 iyulunda keçirilmiş plenumunda Azərbaycan həmkarlar ittifaqlarının ayrı-ayrı işçilərinin partiyanın baş xəttinə qarşı çıxmaq cəhdləri kəskin tənqid edilmişdi [32, s.22]. 1929-cu il avqustun 21-23-də AHİŞ-in həmkarlar ittifaqlarının mərkəzi idarə heyətləri üzvləri, mədən fəhlələri həmkarlar ittifaqlarının rayon şöbələri və istehsalat fəhlələri ilə birlikdə keçirdiyi plenumunda Azərbaycan həmkarlar ittifaqlarının işi haqqında məsələ müzakirə edilərək, AHİŞ-in tərkibində təmizləmə tədbiri həyata keçirildi. Plenumun qərarı ilə AHİŞ-in rəyasət heyətinin üzvləri İ.Rəhimov, M.F.Frolov, S.A.Qutin, P.Qasimov, B. Səfərov, Y. Abdinov, İ.N.Qodlevski, P.Adamyan və rəyasət heyəti üzvlüyünə namizədlər S.İtkin və Dulçin vəzifələrindən azad edildilər. AHİŞ-in yeni seçilən rəyasət heyəti üzvlüyünə O.Ə.Zeynalov (AHİŞ-in sədri), F.P.Sudik (AHİŞ-in məsul katibi), N.D.Çeçetkin, Ə.Bağırov, A.Frolov, fəhlələrdən D.Kuznetsov, P.Balbasov, Qüdrət Xan Əli, Şarluşkin və Myaqkov, rəyasət heyəti üzvlüyünə namizədliyə R.Babayev seçildilər [33]. Göründüyü kimi AHİŞ-in tərkibində qeyri-azərbaycanlılar əvvəllərdə olduğu kimi üstünlük təşkil edirdilər.

1929-cu ilin sentyabr ayı ərzində keçirilən Azərbaycan həmkarlar ittifaqlarının plenumlarında həmkarlar ittifaqlarının idarə heyətlərinin 99 nəfər üzvündən 32 nəfəri sağ təmayülçülükdə günahlandırılaraq işdən azad edilmişdilər [34].

1929-cu il oktyabrın 1-dən isə bütün həmkarlar təşkilatları daxilində “təmizləmə” işinə başlandı. Təkcə AHİŞ aparatında “təmizləmə” nəticəsində beş nəfər işdən azad edilmiş, 1 nəfər texniki işə keçirilmiş, 4 nəfərə isə töhmət elan edilmişdi [35]. Əslində bu tədbirlər sosializm cəmiyyəti üçün “düşmən” elan edilən adamların ictimai siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşdırılması və məhv edilməsinə xidmət edirdi.

Təmizləmə tədbirləri 1930-cu ildə də davam etdirildi. 1930-cu ildə AHİŞ Toxucular və Yerli nəqliyyat işçiləri həmkarlar ittifaqlarının idarə heyətlərini tam tərkibdə buraxmış, Sovet ticarət işçiləri, Kimyaçılar, Su nəqliyyatı və dəmir yol nəqliyyatı işçiləri həmkarlar ittifaqlarının idarə heyətləri tamamilə yeniləşdirilmişdi. Fabrik-zavod yerli komitələrinin hesabat-seçki kampaniyası zamanı isə 302 fabrik-zavod yerli komitəsi təzədən seçilmiş, onların tərkibinə 2089 nəfər yeni üzvlər daxil edilmişdi [36, v.48-50].

1930-cu il sentyabrın 26-da AHİŞ-in plenumunda da təşkilati dəyişikliklər həyata keçirildi. Abid Əmiraslanov AHİŞ-in sədri, rəyasət heyəti üzvlüyünə Korıtnıy, Boquş, Ə.Babayev, Barablev, Y.A.İqnaçenko, Kayurov və A.Bezzubov seçildilər. AHİŞ-in katibləri N.D.Çeçetkin, Korıtnıy, təşkilat şöbə müdiri A.Bezzubov, mədəniyyət şöbəsinin müdiri Y.A.İqnaçenko oldular [37].

1929-1930-cu illərdə həmkarlar ittifaqlarının tərkibində həyata keçirilən bütün bu dəyişikliklər sağ təmayülçülüyə qarşı mübarizə pərdəsi altında həyata keçirilirdi.

1931-ci ilin sentyabrında AHİŞ-in aparatında yenidən dəyişikliklər edildi. Qrupbazlıqda təq-sirləndirilən A.Əmiraslanov (AHİŞ-in sədri), Y.A.İqnaçenko, Kazarinova, M. Həsənov, Kayurov, Adrov və b. AHİŞ-in rəyasət heyəti üzvlüyündən azad edildilər. AHİŞ-in sədri Ələkbər Mahmudov seçildi. Həmkarlar ittifaqlarının VII qurultayında isə (1932-ci il, aprel) yenidən AHİŞ-in sədri Ə.Mahmudov, AHİŞ-in katibi Nauman, şöbə müdirləri Lunin, Boqdanov, Əzimov, Əliyev, İ.Rəhimov, Faynqart, Rayxlin, Terberov seçildilər. Azərbaycan sosial-sığorta idarəsinin rəisi isə P.Adamyan seçildi [38]. 1933-cü il iyunun 11-də AHİŞ-in plenumunda Lətif Rəsulov AHİŞ-in sədri seçildi.

1934-1935-ci illərdə bir sıra həmkarlar ittifaqlarının işinin yenidən qurulması pərdəsi altında onların SSRİ həmkarlar təşkilatlarına tabe etdirilməsi tədbiri həyata keçirildi. Həmin illərdə neft və neftayırma sənaye sahələri Mərkəzi hökumətin təbəçiliyində olduğuna görə bu sahələrdə çalışan işçiləri birləşdirən həmkarlar ittifaqları da birbaşa Mərkəzi həmkarlar ittifaqlarına tabe etdirilmişdilər. Yenidənqurma pərdəsi altında Neftçilər həmkarlar ittifaqının Azərbaycan şöbəsi ləğv edildi [39].

Bu dövrdə neft sənayesi tamamilə Moskvanın nəzarəti altında idi. Həmin sənaye sahəsində çalışan işçilər də mərkəzi həmkarlar təşkilatlarının təbəçiliyinə keçirilmişdi. Sözdə elan edilmiş sosialist demokratiyası faktiki olaraq formal xarakter daşıyırdı.

Azərbaycan həmkarlar ittifaqlarının işinin yenidən qurulması prosesində yol verilmiş əyintilər onların fəaliyyətinə mənfi təsir göstərirdi. 1934-cü ildə keçirilmiş təşkilati tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda o vaxta qədər mövcud olan 32 həmkarlar komitəsi əvəzinə 21 idarə heyəti və 10 səlahiyyətli nümayəndəlik yaradılmışdı [40; 41]. AHİŞ aparatında çalışan 44 nəfər ştatdankənar təlimatçının sayının 10 nəfərə endirilməsi həmkarlar ittifaqlarının könüllü həmkarlar fəalları ilə işi düzgün qura bilməməsinin, fəhlələrin həmkarlar işinə zəif cəlb edilməsinin, həmkarlar təşkilatlarının zəhmətkeşlərlə əlaqəsinin zəifləməsinin nəticəsi idi. Həmkarlar ittifaqlarının yeni təşkilati quruluşuna görə həmkarlar ittifaqları üzvlərinin sayı 1000 nəfərdən az olan rayonlarda pullu həmkarlar təşkilatı aparatı ləğv edilirdi, 1000-dən 5 min nəfərədək həmkarlar ittifaqı üzvü olan rayonlarda 1 nəfər təlimatçı, 5 mindən 10 min nəfərədək həmkarlar ittifaqı üzvü olan rayonlarda isə 2 ştat vahidi (təlimatçı və mühasib-statistikçi) müəyyən edilmişdi. Yalnız həmkarlar ittifaqları üzvlərinin sayı 10 mindən 30 min nəfərədək olan rayonlarda 4 nəfər ştatı olan (həmkarlar ittifaqı sədri, mədəniyyət məsələləri üzrə təlimatçı, təlimatçı və mühasib-statistikçi) həmkarlar ittifaqı şurası saxlanılırdı. Bu qaydaya görə yalnız Gəncə şəhər həmkarlar ittifaqları şurası ştatla öz fəaliyyətini davam etdirə bilərdi. DQMV, Naxçıvan MSSR və Nuxada həmkarlar ittifaqları şuraları ləğv edilir, yalnız bir nəfər təlimatçı ştatı saxlanılırdı. Yeddi rayon üzrə hər bir rayonda (Əli-Bayramlı, Ağcabədi, Quba, Lənkəran, Xaçmaz, Göyçay və Salyan) AHİŞ-in 2 nəfər, qalan 38 rayonun hər birində 1 nəfər təlimatçısı fəaliyyət göstərirdi, 11 rayonda isə (Astara, Vərqədüz, Dəstəvayur, Züvənd, Gədəbəy, Kəlbəcər, Xızı, Qonaqlənd, Samux, Qubadlı, Gülüstan (keçmiş Şaumyan) nə həmkarlar ittifaqı şurası, nə də AHİŞ-in təlimatçısı yox idi. Bu rayonlarda həmkarlar işi əvəzçilik üzrə həmin rayonlarda fəaliyyət göstərən (əgər olsa idi) sahə həmkarlar ittifaqlarının işçilərindən birinə həvalə edilmişdi. Həmkarlar ittifaqlarının işinin ərazi prinsipi üzrə deyil, istehsalat prinsipi əsasında qurulması onların zəhmətkeşlərlə əlaqəsinin zəifləməsinə gətirib çıxardı.

Həmkarlar ittifaqlarının təşkilati quruluşunda tez-tez həyata keçirilən dəyişikliklər də onların fəaliyyətinə mənfi təsir göstərirdi. AHİŞ-in 1935-ci ilin avqustunda keçirilmiş plenumunda L.Rəsulov AHİŞ-in sədri vəzifəsindən azad edildi, onun yerinə əvvəllər Lenin adına toxuculuq fabrikinin direktoru işləmiş Əbülfət Heydər oğlu Məmmədov seçildi. AHİŞ-in katibi vəzifəsində isə P.K. Adamyanı Lunin əvəz etdi [42]. Ə.Məmmədov 1937-ci ilin iyununadək, AHİŞ ləğv olunana qədərki dövrdə onun sədri olmuş, sonra isə Azərbaycan Kommunal təsərrüfatı komissarı təyin edilmişdi [43].

30-cu illərin ikinci yarısında həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətində ciddi nöqsanlara yol verilmişdi. İnzibati-amirlik sisteminin cəmiyyətdə dərin kök salması həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətində demokratik prinsiplərin tamamilə aşılmasına gətirib çıxarmışdı. 1937-ci ildə ayrı-ayrı həmkar-

lar ittifaqlarının idarə aparatları ləğv edildi. Həmin ildə keçirilmiş həmkarlar ittifaqlarının hesabat seçki kampaniyasında onların tərkibi tamamilə yeniləşdirildi. Azərbaycan həmkarlar ittifaqlarının Ümumittifaq Həmkarlar İttifaqları Mərkəzi Şurasından (ÜHİMŞ) asılılığı daha da gücləndirildi. Sovetlər birliyinin digər respublikalarında olduğu kimi Azərbaycanda da həmkarlar ittifaqları Şurası ləğv edilərək onun funksiyası ÜHİMŞ-in səlahiyyətli müvəkkilinə verildi. Yalnız 1948-ci ildə respublikalarda həmkarlar ittifaqları şuraları bərpa edildi. ÜHİMŞ-in XIX plenumunun “Respublika, ölkə və vilayətlərdə həmkarlar ittifaqları şuralarının təşkili haqqında” qərarına uyğun olaraq 1948-ci ilin 27-29 martında Bakıda keçirilən birinci respublika ittifaqlararası konfransda 35 nəfər üzv və 11 üzvlüyə namizəddən ibarət AHİŞ-in rəyasət heyəti seçildi. Tofiq Əliheydər oğlu Allahverdiyev AHİŞ-in sədri seçildi [44]. 1950-ci il mayın 29-da AHİŞ-in plenumunda T.Ə. Allahverdiyev başqa işə keçməsi ilə əlaqədar AHİŞ-in sədri vəzifəsindən azad edildi, onu İsmayıl Nəsrulla oğlu Əsgərov əvəz etdi. 1952-ci il sentyabrın 22-də İ.N. Əsgərov başqa işə keçməsi ilə əlaqədar AHİŞ-in sədri vəzifəsindən azad edildi, Zəhra Adıgözəl qızı Kərimova AHİŞ-in sədri seçildi [45, v.1-5]. 1954-cü il aprel 5-də AHİŞ-in plenumunda Z.A. Kərimovanı Tahirə Tahirova Tahirə Əkbər qızı əvəz etdi. 1956-cı il dekabrın 4-də isə o, başqa işə keçməsi ilə əlaqədar AHİŞ-in sədri vəzifəsindən azad edildi. Şəfiqə Dəmir qızı Bədəlova AHİŞ-in sədri seçildi [46]. 1958-ci ilin mayında Azərbaycan həmkarlar ittifaqlarının VIII qurultayı (VII qurultay 1932-ci ildə keçirilmişdi) keçirildi. Qurultaydan sonra 1958-ci il mayın 9-da AHİŞ-in plenumunda Ş. Bədəlova AHİŞ-in sədrliyindən azad edildi. AHİŞ-in sədri Kamran Əsəd oğlu Hüseynov seçildi. Qurultayda AHİŞ-in 11 nəfərdən ibarət rəyasət heyəti (onlardan 6 nəfəri azərbaycanlı idi) seçilmişdi [47]. 1961-ci il iyunun 9-da AHİŞ-in plenumu K.Ə. Hüseynovu ÜHİMŞ-in katibi seçilməsi ilə əlaqədar AHİŞ-in sədri vəzifəsindən azad etdi. Plenumda Qüdrət Qulu oğlu Dadaşov AHİŞ-in sədri seçildi [48]. O, 1970-ci ilədək bu vəzifədə çalışdı. 1970-ci il iyunun 1-də AHİŞ-in plenumunda təşkilat məsələsi müzakirə edilmiş, Q. Dadaşov AHİŞ-in sədri vəzifəsindən azad edilmişdi. Züleyxa Hüseynova AHİŞ-in sədri seçildi [49].

1981-ci il yanvarın 23-də AHİŞ-in plenumunda təşkilat məsələsi müzakirə edildi. Z. Hüseynovanın başqa işə keçməsi ilə əlaqədar AHİŞ-in sədri Lidiya Xudat qızı Rəsulova seçildi [50]. 1989-cu il martın 27-də AHİŞ-in plenumu L. Rəsulovanı Azərbaycan SSR Sosial təminat naziri vəzifəsinə təyin edilməsi ilə əlaqədar olaraq AHİŞ-in sədri vəzifəsindən azad etdi. Bakı Elektro məişətcihaz Birliyinin baş direktoru Rüfət Ağababa oğlu Ağayev AHİŞ-in sədri seçildi [51]. 1990-cı il iyunun 25-də AHİŞ-in VIII plenumunda R.A. Ağayev Bakı şəhər partiya komitəsinin birinci katibi seçilməsi ilə əlaqədar AHİŞ-in sədri vəzifəsindən azad edildi. AHİŞ-in katibi işləmiş Kamran Yusif oğlu Ağahüseynov AHİŞ-in sədri seçildi [52]. 1992-ci ilin dekabrınadək o, bu vəzifəni icra etmişdir.

Azərbaycan həmkarlar ittifaqları 1988-ci ildən respublikada başlayan demokratik proseslərdən kənarda qalmışdı. Həmkarlar ittifaqları seçim qarşısında qalmışdılar, ya həmkarlar ittifaqını buraxmaq, sonra aşağıdan yuxarıya doğru yenisini yaratmaq, ya da struktur dəyişiklikləri etməklə onu beynəlxalq tələblərə cavab verə bilən bir quruma çevirmək. Həmkarlar ittifaqlarında ikinci yol seçildi. Həmkarlar ittifaqlarında yeniləşmə prosesi 1991-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında başlanmışdı. O zaman Muxtar Respublika İşçi Federasiyası yaradıldı, lakin təşkilatlanma işi hələ başa çatdırılmamışdı. “Turan” Azad Əməkçi Birliyi təşəkkül tapmaqda idi. Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin nəzdində yeni müstəqil həmkarlar ittifaqı yaratmaq üçün təşəbbüs qrupu fəaliyyət göstərirdi.

Həmkarlar İttifaqında mövcud olan vəziyyəti qaydaya salmaq məqsədilə 1993-cü il fevralın 5-də Azərbaycan həmkarlar ittifaqlarının növbədənəknar XIX fəvqəladə qurultayı keçirildi. Qurultay tarixi zərurət üzündən çağırılmışdı. Qurultayda AHİŞ-in fəaliyyətinə xitam verildi. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq aləmdə yeritdiyi siyasətə uyğun olaraq daha demokratik qurum - Konfederasiya yaratmaq qərara alındı. Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyasının sədri Səttar Suliddin oğlu Mehbalıyev seçildi [53]. Bu vaxtdan başlayaraq Azərbaycan həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətində yeni bir dövr başladı.

Açar sözlər: Azərbaycan, həmkarlar ittifaqı, mədəniyyət, respublika, beynəlxalq təşkilatlar, siyasi sistem

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Гусейнов К.А., Найдель М.И. Очерки истории профдвижения в Азербайджане. Баку: Азернешр, 1966, 484 с.
2. Четверть века борьбы под большевистским знаменем. Юбилейный сборник, посвященный 25-летию союза рабочих нефтяной промышленности АССР. Сборник статей. Отв. Ред. Д.В. Кирдянов. Баку: Изд. Азербайджанского комитета союза рабочих нефтяной промышленности, 1932, 94 с.
3. Базиянц А.П. Возникновение и деятельность союза нефтепромышленных рабочих (1905-1908 гг.). М.: Профиздат, 1955, 32 с.
4. Тронов В.Ф. Как возник союз нефтепромышленных рабочих. Газ. «Бакинский рабочий», Баку, 1932, 27 мая
5. Никишин А.А. 20 лет Азербайджанских Горнорабочих. Баку: Изд. РИО АСПС, 1926, 78 с.
6. Газ. «Бакинский рабочий», Баку, 1917, 19 июля
7. Первая Кавказская Краевая Конференция профессиональных союзов. Тифлис: 1918, 16 с.
8. Газ. «Бакинский рабочий», Баку, 1917, 2 декабря
9. Профсоюзы в борьбе за победу Октябрьской социалистической революции. Сборник статей. М.: Изд-во ВЦСПС Профиздат, 1957, 243 с.
10. Qaraşov H.T. Həmkarlar ittifaqları müstəqil ictimai, qeyri-siyasi təşkilatdır. Bakı: Təhsil EİM, 2003, 203 s.
11. Гусейнов К.А., Найдель М.И. Профсоюзы Советского Азербайджана. Исторический очерк. М.: Профиздат, 1962, 309 с.
12. Газ. «Коммунист», Баку, 1920, 8 июня
13. Газ. «Коммунист», Баку, 1920, 16 июня
14. Резолюции I Азербайджанского съезда профессиональных союзов. Баку: Изд. АСПС, 1920, 23 с.
15. Второй Азербайджанский съезд профессиональных союзов (1-11 июля 1921 г.). Стенографический отчет. Баку: Изд. АСПС, 1921, 197 с.
16. Бюллетень АСПС. Баку: 1921, 1 июня, №4
17. Вестник профдвижения. Баку: 1921, № 8-9.
18. Все Закавказье. Справочная. Баку: Изд. Закгиз, 1925, 472 с.
19. Известия ЦКАКП (б). Баку, 1921, №5
20. Коммунистическая партия Азербайджана в резолюциях и решениях съездов, конференции и пленумов ЦК. Том первый, 1920-1937. Баку: Азернешр, 1986, 675 с.
21. XIII Общебакинская конференция АКП (б). (26 апреля - 4 мая 1924 г.). Стеног. Отчет. Баку: Изд. БКАКП (б), 1924, 310 с.
22. Профдвижение Закавказья 1924 и 1925 гг. Отчет Закпрофсовета к III съезду профсоюзов Закавказья. Тифлис: Изд. Закпрофсовета, 1926, 79 с.
23. Информационное письмо АСПС. Газ. «Труд», 1923, 1 октября
24. Отчет Закбюро ВЦСПС 2-му Закавказскому съезду профсоюзов. 1922-март-1924. Тифлис: Изд. Закбюро ВЦСПС, 1924, 136 с.
25. AK (b) F-nin VIII qurultayına statistik materiallar. Bakı: AK (b) F-nin nəşriyyatı, 1927, 78 s.
26. Общебакинская XII конференция АКП (б). Национальный вопрос. Стеног. Отчет. Баку: Изд. БКАКП (б), 1923, 271 с.
27. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi: F.1114, siy.1, iş 64
28. Профдвижение в Азербайджане к 5-у съезду профсоюзов. Баку: Азпрофиздат, 1926, 88 с.
29. Gürcüstan Respublikası Mərkəzi Tarix Arxivi: F.805, siy.1, iş 470
30. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi: F.1114, siy.1, iş 2641
31. Резолюции и постановления 2-ой сессии пленума АСПС (25-28 мая 1928 г.). Баку: Изд. РИОАСПС, 1928, 36 с.
32. Очередные задачи профсоюзов. Баку: Изд. РИОАСПС, 1926, 40 с.
33. Газ. «Бакинский рабочий», Баку, 1929, 25 августа
34. Газ. «Вышка», Баку, 1929, 27 сентября
35. Газ. «Вышка», Баку, 1929, 14 ноября
36. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi: F.1114, siy.1, iş 8486